

ZOOMORFNI, TERIOMORFNI I TETRAMORFNI SIMBOLI NA KOVANOM NOVČU

2. DIO

Nakon što je u prvom dijelu (vidi: Numizmatičke vijesti, broj 70./2017.) opisao simboličke prikaze orla u antici, autor u drugom dijelu ovog rada nastavlja opis orla kroz rani i razvijeni srednji vijek. Tada pozitivna svojstva orla, štovana u antici, preuzima i oplemenjuje kršćanstvo, pridodajući mu osobine poput duhovnosti. Objašnjava se kompleksnost rane simbolike dvoglavog orla koja najvjerojatnije potječe iz Mezopotamije i koja nam do danas nije potpuno jasna. Kasniji prikazi dvoglavog orla, poglavito nakon Bizantskog Carstva, gotovo isključivo su heraldičkog značenja. Autor donosi i objašnjava simboličke prikaze: sokola, pauna, golubice (ili goluba), gavrana (ili crne vrane) i bića nalik pticama, koja se mogu vidjeti na kovanicama.

Simbolički prikazi orla kroz rani i razvijeni srednji vijek

Kada se Stari zavjet počeo tumačiti u svjetlu kršćanske poruke, za sve božanske atribute, kao i za simboliku životinja tražilo se utemeljenje u Kristu.¹ Smatran kraljem među pticama, zbog svojih sposobnosti i karakteristika, orao se kao simbol pojavljuje već u drevnim kulturama i simbolizira mnoge bogove i vladare. Pozitivna svojstva orla, štovana u antici, preuzelo je i oplemenilo kršćanstvo, pridodajući mu osobine poput duhovnosti.

Zbog svojeg specifičnog leta koji je predstavljao oslobođenje od zemaljskih okova, kao i zbog svojeg vrhunskog vida, kršćanima orao simbolizira vizionare i proroke, a u ikonografiji i romaničkim prikazima simbolizira sv. Ivana Evanđelista. Njegov let asocira na molitvu koja se uzdiže prema nebesima, a povratak na zemlju kao odgovor na molitvu.² Orao koji uništava zmije i zmajeve, odnosno bića koja žive u tami ili pod zemljom i koja predstavljaju zlo, simbolička je poruka borbe dobrog protiv zla, odnosno Krista koji duše izbavlja iz okova zla.

Physiologus, knjiga koju je napisao nepoznati grčki autor između 2. i 3. stoljeća, već od ranog srednjeg vijeka kršćanima je služila kao izvor za mnoge simbole i alegorije pa je tako za orla napisano da ima moć pomlađivanja.³ Ostarjeli orao ponovno se rodi tako što poleti prema Sunčevoj svjetlosti gdje mu se perje zažari, a nakon toga tripud zaroni u čisti izvor vode da bi ponovno postao mlad. To vjerovanje jasno se iščitava iz Davi-

¹ Tukara, Vlado: Simbolika životinja u tekstovima sv. Ambrozija, Crkva u svijetu, 43 (2008), br. 4., str 472.

² Bubić, V. (2011), Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku, Vol. (104), str. 241.

³ Štekar, Andrej: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novciah, 3. dio, Numizmatični vestnik, br. 37., Ljubljana, 2011., str. 589.

dova psalma: *Kao orlu ti se mladost obnavlja (Ps 103.5)*⁴ ili iz riječi Izaije (*Iz 40,31*): *Al' onima što se u Jahvu uzdaju snaga se obnavlja, krila im rastu kao orlovima, trče i ne sustaju, hode i ne more se*. Ta fikcijska interpretacija koja simbolizira uskrsnuće i danas se može vidjeti kroz simbol orla na mnogim crkvenim kamenim spomenicima⁵, zapravo je savjet kršćanima da se oslobode starih poroka i potraže duhovni izvor, božju riječ, i da polete u duhovne visine, prema suncu pravednosti, Isusu Kristu.⁶

Na ambonima* srednjovjekovnih crkava prikaz orla raširenih krila predstavlja veličanstvenost Božje riječi koja se najavljuje s toga mjesta⁷. Može se pretpostaviti da je upravo zbog svojih velikih krila orao simbolizirao utočište umornih i grešnih, i kao takav davao dojam utočišta i posrednika Božjega.⁸ Krist je taj moćni orao koji preuzima brigu za svoj narod i koji je na križu, svojim krilima, zaštitio čovjeka i usmjerio mu (uz)let prema nebu.

Akvileja (*lat.* Aquileia, *sloven.* Oglej) kojoj ime dolazi od Aquila - orao, naselje je na rijeci Natisone, osnovano 181. pr. Kr. kao rimska vojna kolonija, kojoj je cilj bilo osiguranje sjeverne Italije od Kelta. Grb je grada orao raširenih krila, često prikazan na kovanicama toga grada.

Slika 1. Srebrni denar patrijarha Volfkera (1204.-1217.). Na reversu: orao u pokretu udesno s aureolom oko glave. Oko orla legenda: *CIVITAS AQVILEGIA* - grad Akvileja.

⁴ Bubić, V., str. 241.

⁵ Štekar, str. 589.

⁶ Štekar, str. 560.

* Ambon (*grčki* ἄμβων, ono što se ističe; povišeni rub; pupak ili kvrga na štitu), u kršćanskoj arhitekturi, povišeno mjesto u starokršćanskoj bazilici s kojega su se za vrijeme liturgije čitali biblijski tekstovi i držale propovijedi; u starokršćanskim bazilikama nalaze se na bočnim stranama, redovito u prostoru ispred svetišta. Počevši od 11. st. ambon se razvija u propovjedaonicu. U pravoslavnoj crkvi amvon je zadržao prvotan oblik i nalazi se, kao povišeno mjesto, ispred ikonostasa.

⁷ Štekar, str. 560.

⁸ Bubić, V., str. 241.

Bizantski konzularni amblem *scipio*, žezlo od bjelokosti nad kojim je bio orao, a koji su nosili carevi, čest je prikaz na kovanicama od četvrtog do šestog stoljeća, ali nestao je s Filipikom (711.-713.).⁹

HIOS je grčki otok u istočnom dijelu Egejskog mora koji je u srednjem vijeku pripadao Bizantu, s prekidima do 1304. godine. Nakon toga dolazi pod vlast Genove. Talijani su bili više zainteresirani za profit nego za upravljanje otokom. Trgovina lokalnim bogatstvima bila je njihov primarni interes. Budući da su u odnosu na lokalno stanovništvo bili u manjini, često su imali poteškoća u naplati. Da bi tome doskočili, osnovali su, kao i u drugim mjestima, „maonu“, udruženje investitora zaduženih za upravljanje udjelima i ostvarenje prihoda ubiranjem poreza na određenom području. Udjeli su bili prodavani pojedinačno bogatim trgovcima, no ubiranje je bilo problematično, pa su se ti bogati trgovci udružili. Genova je zapravo prodala svoje pravo oporezivanja Hiosa maoni: „Maona di Chio e di Focea“ (1346.-1566.) koja je skupila sredstva od svojih investitora da bi kupila galije i pokorila ta mjesta.

Slika 2. Srebrni groš, Maona, Vincenzo di Tommaso Giustiniani, 1562. Na aversu: grb grada Hiosa. Lunardi S48.

U heraldici je zbog svojeg izgleda i statusa orao jedan od najstarijih grbovnih likova. Kao gradski grb pojavljuje se već u Babiloniji (katkad s lavljom glavom). U europsku heraldiku ušao je u 9. st., nakon krunidbe Karla Velikoga za rimskoga cara.

DVOGLAVI (BICEFALNI) ORAO

Dvooglavi, heraldički, orao prikazivan je na grbovima zemalja, nacija i kraljevskih kuća sve do danas.¹⁰ Javlja se već na hetitskim spomenicima i predmetima, gdje je simbolizirao kraljevsku insigniju.¹¹ Simbol hetitskog i huritskog boga lova i sreće Rundasa

⁹ Grierson, Philip: Byzantine Coinage, Washington D. C., 1999., str. 29.

¹⁰ Deeds, C. N.: The Double-Headed God. Folklore 46(3), 1935., str. 106.

¹¹ Collins, Billie Jean.: Animal Mastery in Hittite Art and Texts. Izašlo u: The Master of Animals in Old World Iconography, Archaeolingua Foundation, br. 24., Budimpešta, 2010., str. 60.

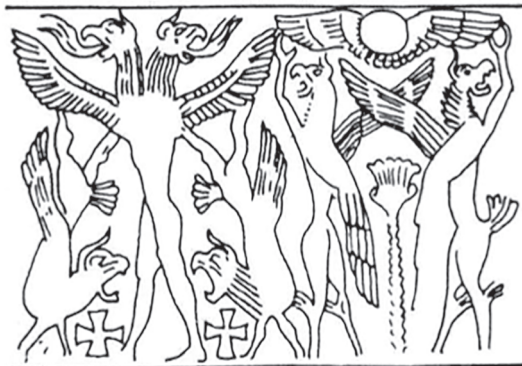
bio je dvoglavi orao s plijenom u svojim pandžama.¹² Njegova pojava na pečatima Hetita mogla bi simbolizirati zaštitu nositelja pečata.¹³

Slika 3. Dvoglavi orao na pečatu asirske trgovačke kolonije Hattuša (Hattusha)

Slike dvoglavih bogova uobičajene su na drevnom istoku i Mediteranu. Umjetnost ranog dinastijskog razdoblja Mezopotamije ima mnogo dvoglavih kraljevskih figura.

Slika 4. prikazuje ilustraciju s jednog pečata na kojem se ističe dvoglava krilata figura s humanoidnim tijelom, a koja možda predstavlja božanstvo.¹⁴

Slika 4. Ilustracija iz Ašura, pečat jednog asirskoga kralja iz 14. stoljeća pr. Kr.

Prije nego što je postao simbol Bizantskog Carstva, pa najvjerojatnije simbolizira istok i zapad, odnosno europski i azijski dio Carstva, dvoglavi orao bio je simbol koji su koristili Turci Seldžuci, ali i mnogo drugi, s danas više-manje poznatim značenjem.

¹² *Jordan, Michael:* Dictionary of Gods and Goddesses, Second Edition, New York, 2004., str. 268.; *Lurker, Manfred:* The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004., str. 163.

¹³ *Porada, Edith.* Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B. C. The Art Bulletin, 75(4), 1993., str. 577.

¹⁴ *Deeds, C. N.:* The Double-Headed God. Folklore 46(3), 1935., slika 10. i opis.

Seldžucima je najvjerojatnije predstavljao glasnika i bio simbol zemaljske moći dodijeljene od boga.¹⁵

Među uralsko-altajskim narodima orao je nosio ime Vrhovnog Bića, Ai (Stvoritelj) ili Ai Toyon (Stvoritelj svjetla), a divovski dvoglavi orao Toyon Kotor (Gospodar ptica) smješten je na vrhu drveta života.¹⁶ Ruska uporaba motiva dvoglavog orla, koja potječe od usvajanja Ivana III. godine 1497., iako ikonografski oblikovana po bizantskom, vjerojatno je imitacija habsburškoga grba.¹⁷

U 11. stoljeću pojavljuje se kao amblem muslimanskih vladara u Maloj Aziji, gdje ga u doba križarskih ratova preuzimaju Europljani pa je tako ušao u austrijski i ruski carski grb. Kao austrijski grb, odnosno grb Habsburgovaca zapravo je grb srednjovjekovnoga Svetog Rimskog Carstva (962.-1806.), gdje mu je namjena prikazati legitimnost i konstantnost, i gdje je kao simbol Habsburgovaca morao biti sastavni dio svih grbova na područjima njihove vlasti.

Odgovore na pitanje o značenju prikaza dvoglavog orla u različitim razdobljima valja tražiti u kronološkom proučavanju prikaza i realizaciji kulturnog konteksta svakog prikaza.

Na zahtjev Riječana car Leopold I. izdao je povelju 6. lipnja 1659. kojom gradu Rijeci odobrava grb. Taj grb ima zanimljiv prikaz dvoglavog orla gdje obje glave orla gledaju na istu stranu, čime ostavljaju dojam da su prikazana dva orla, a ne jedan orao. Orao desnom kandžom stoji na stijeni, a lijevom drži vrč iz kojega teče voda. Iznad orla nalazi se kruna, a ispod njega natpis *INDEFICIENTER* (nepresušan).

Slika 5. Povijesni grb grada Rijeke

Riječki grb nalazi se na austrougarskom novcu od 1890. godine, i to na izdanjima do završetka uporabe tog sustava i prelaska na krunski sustav. Od 1892. godine nalaze

¹⁵ *Peker, Ali Uzay.*: The Origins Of The Double-Headed Eagle As A Cosmological Symbol, Izašlo u: Turkish Art, Ženeva, 1999., str. 563.

¹⁶ *Isti*, str. 560.

¹⁷ *Alef, Gustave.*: The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View., *Speculum* 41(1), 1966., str. 1.-21.

se i na zlatnim novcima krunskog sustava, i to samo na onima na kojima je mađarski grb. Dvoglavi orao nalazi se u tzv. sfernom trokutu pri dnu grba, a ti novci kovani su u kremničkoj kovnici s oznakom KB (Körmöczbánya - Kremnitz).¹⁸

Slika 6. Zlatnik - 100 kruna iz 1908. godine s grbom Rijeke

SOKOL

Egipatska božanstva koja se mogu povezati sa simboličkim prikazom sokola jesu: Anti, Behedti, Chentechtai, Chenti-irti (Machenti-irti), Harachte, Harmerti, Haroeris (Hemen), Hor-Hekenu, Horus, Kebechsenef, Khons(u), Montu (Month), Nenun, Ra, Sokar, Sopedu i Yah. Već iz ovog abecednog popisa može se vidjeti koliko je sokol bio bitan u egipatskoj kulturi i egipatskom vjerovanju. Hijeroglif koji ima oblik sokola koristio se za riječi i fraze kao što su: bog, faraon, uzvišenost, godina, zvijezda, zemlja i sl. Božanstva uz koja je bio povezan jesu bogovi neba, kraljevstva i sunca. Horus, koji je najvažniji, prikazivan je kao sokol i čovjek sa sokolovom glavom, kao i većina navedenih božanstava. To je simbolički prikaz leta ljudske duše na svojem putu ka zagrobnom životu. Sokolovo oko, egipatski simbol za sunce, prikazano je kao stilizirano lice i oko sokola, a predstavlja kraljevsku moć i zaštitu od opasnosti, zla i bolesti.

Frigg-Fryja i Loki, nordijska božanstva, mogli su po volji preuzimati oblik sokola i letjeti. Bunjil (Bundjil = sokol) vrhovno je biće australskih Aboridžina na području grada Kulina. Prema vjerovanju to je biće stvorilo prve ljude i udahnulo im život na usta.¹⁹ Pariacacau, bogu kiše, vode i groma pred-Inka Indijanaca u centralnim Andama, posvećen je sokol koji je u mitu glasnik boga vatre Caruinchoa.²⁰

U kršćanskoj simbolici sokol ima dvojako značenje. Divlji sokol simbolizira zle misli ili zla djela, a pitomi sokol označava sveta čovjeka ili poganina koji se obratio na kršćanstvo.²¹

¹⁸ Dobrinić, Julijan: Riječki novci i novci s riječkim obilježjima 1848.-2002. Muzej grada Rijeke, O izložbi, <http://www.muzej-rijeka.hr/rijecka-numizmatika/o-izlozbi.htm>

¹⁹ Lurker, Manfred: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004., str. 38.

²⁰ Isto, str. 148.

²¹ Badurina, Ante: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979.

Sokolarstvo, za koje se pretpostavlja da je nastalo negdje u stepama južne Azije, tradicijski je način lova s pomoću posebno uvježbanih ptica grabljivica, poput sokola, jastreba ili orlova. Uključuje odgoj i treniranje ptica grabljivica da love plijen u prirodi. Postoje mnogi dokazi u tekstovima i likovnim prikazima iz različitih izvora da su se već Hetiti bavili sokolarstvom.²²

Sokolarstvo je bilo vrlo rasprostranjeno na području Bliskog istoka, odakle se zbog trgovinskih veza sa Sredozemljem, a posebice nakon križarskih ratova, sokolarstvo intenzivno širi cijelom Europom, poglavito tijekom 13. stoljeća.²³

Velike zasluge za popularizaciju sokolarstva ima car Fridrik II. (1194.-1250.) koji je, i sam pasionirani sokolar, bio autor važnog djela: *De arti venandi cum avibus*, a koje je nastajalo u gotovo trideset godina.²⁴ On je sokolarstvo shvaćao kao neku višu, skoro filozofsku disciplinu, koju karakteriziraju plemenitost, mudrost i umjetnost, a ne samo kao poseban način lova. Za promjenu krvoločne i brutalne ptice grabljivice u poslušnu i miroljubivu pticu, uzvišeno biće koje služi dugoročnom i jasnom cilju i koje je vjerno svojem gospodararu, potrebni su znanje i umjetnost. Tijekom trenažnoga procesa, prema poimanju Fridrika, vladar bi se učio strpljenju i mudrosti pa stoga sokolarstvo kao dugotrajan i naporan proces simbolično znači stjecanje mudrosti.²⁵

Slično mišljenje može se uočiti u srednjovjekovnom tekstu *Dancus rex*, koji je nastao na normanskom sicilskom dvoru, a prema kojem bi vladar razumom i mudrošću, koje stekne strpljivim uzgojem divljih sokola, trebao osigurati svojim podložnicima red, pravdu i dostojan život.²⁶ U Europi je sokolarstvo stoljećima bilo privilegija plemstva, a u Hrvatskoj se pojavljuje već od 9. stoljeća. Na *aversu* frizaškog denara (*slika 7.*) vidi se stojeća osoba (vojvoda Henrik Meranski ili car) koja u desnoj ruci drži žezlo a u lijevoj sokola. Simbolika toga prikaza nije samo pokazati svoje lovačke sposobnosti, nego naglasiti svoju mudru i poštenu vladavinu.²⁷

Slika 7. Srebrni denar frizaškog tipa vojvode Henrika Meranskog kovan u kovnici Otok (L 155, P 237, CNA Cj 25b)

²² Canby, Jeanny Vorys. Falconry (Hawking) in Hittite Lands. *Journal of Ancient Near Eastern Studies*, 61(3), 2002., str. 161.-201.

²³ Štekar, Andrej: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih, 3. dio, *Numizmatični vestnik*, br. 37., Ljubljana, 2011., str. 603.-604.

²⁴ Štekar, Andrej: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih, 3. dio, *Numizmatični vestnik*, br. 37., Ljubljana, 2011., str. 603.-604.

²⁵ *Isti.*

²⁶ *Isti.*

²⁷ *Isti.*

Slika 8. Srebrni brakteat, Bela IV. (1235.-1270.) Kralj jaše udesno sa sokolom u desnoj ruci. (Huszár 195)

PAUN

Iznimka od uobičajene asocijacije perja na letenje, nalazi se u paunovom perju koje je u potpuno razvijenom repu raspoređeno u obliku kotača. Taj oblik smatran je simbolom koji prema mitološkim tumačenjima prvenstveno simbolizira sunce. Kao solarni simbol nalazi se u Burmi i Kambodži.

On je, također, simbol ljepote i moći pretvorbe jer se vjerovalo da ljepota njegova perja proizlazi iz pretvorbe otrova koju on apsorbira uništavajući zmije.²⁸ U kršćanskoj interpretaciji njegov rep simbolizira stotinu očiju crkve "svevidjelice", prikaz nebeskog svoda, Božje oko i slično.²⁹

Prema usmenim predajama praslavenskoga pjesništva, sačuvanim u slavenskim folklorim pjesmama o čudesnom drvetu (drvetu života), a u kojima se razabiru tragovi drevnih preoblika obrednoga mitskog kazivanja, spominju se orao i paun, koji ili sjede na vrhu takvog drveta, ili je orao gore na vrhu drveta, a paun dolje, pod njim.³⁰ Čudesno drvo sastoji se od tri dijela koji simboliziraju nebeski, zemaljski i podzemni svijet, a njegov opis u slavenskoj predaji sakralnih tekstova indoeuropska je baština.³¹

Za islam paun je kozmički simbol, a njegov raširen rep predočuje svemir, pun mjesec ili sunce u zenitu.

Paun, posvećen Junoni, postao je simbol apoteoze* rimskih carica, kao što je Jupiterov orao bio simbol rimskih careva. Zato se na rimskim grobnicama i pogrebnim

²⁸ *Chevalier, Jean, Gheerbrant, Alaina: Rječnik simbola, Zagreb, 1983., str. 485.*

²⁹ *Frutiger, Adrian: Signs and Symbols-Their Design and Meaning, Ontario, 1928., str. 246.*

³⁰ *Katičić, Radoslav: Čudesno drvo, Filologija, br. 45., Zagreb, 2005., str. 55.*

³¹ *Isti, str. 82.*

* Apoteoza (grč. ἀποθέωσις). Uzdizanje čovjeka među bogove. U mitologijama antičkih naroda (Asiraca, Egipćana, Perzijanaca, Grka, Rimljana) nailazi se redovito na apoteozu mitskih osnivača gradova, heroja itd.

U rimskoj likovnoj umjetnosti apoteoza se simbolizira uzdizanjem cara i carice u nebo (dižu ih orao – Jupiter, paun – Junona, ili geniji). Izvor: Hrvatska enciklopedija, online izdanje.

lampama apoteoziranih osoba vidi motiv pauna. Uz Jupitera i Minervu, božica Junona bila je dio trijade štovane u Rimu kao Kapitolijska trijada supremacijskih božanstava, koja se u umjetnosti uglavnom prikazivala trima svetim pticama, odnosno atributima tih božanstava: Jupiter kao orao, Junona kao paun i Minerva kao sova.³² Rimska Junona poistovjećivana je s grčkom Herom. Isprva je smatrana zaštitnicom zakonita braka i s tim u vezi udanih žena. To je ujedno značilo da je bila zaštitnicom vjenčanja, plodnosti, porođaja, odnosno svega što se odnosilo na obitelj i njezine vrijednosti.

Vremenom se počela smatrati i zaštitnicom rimskoga naroda i države te je, na neki način, bila zaštitnicom, savjetnicom i pokroviteljicom Rima. Prikazi Junonina hrama s guskama u letu, koji se pojavljuju na novcu, simboliziraju legendu o guskama spasiateljicama grada Rima.

Zbog tih razloga, s Junonom su se identificirale pojedine rimske carice, tako i Domicija Augusta (81.-84.), pa se na njezinu denaru (*slika 9.*) na *reversu* vidi paun, atribut božice Junone.

Slika 9. Srebrni denar Domicije Auguste (81.-84.). Na reversu paun stoji okrenut desno. RIC 151

Daljnje simboličko značenje pauna na *reversu* tog tipa denara može se pronaći u vjerovanju antičkih Grka da je paun simbol besmrtnosti i da je kao takav prikladan motiv da naglasi željenu slogu i harmoniju na koju se poziva legenda (*CONCORDIA*), i to ne samo između cara i carice nego i na području cijeloga carstva.

Na imperijalnim kovanicama Junona je najčešće prikazana kako drži „pateru“, plitku posudu koja se koristila pri obredu žrtvovanja. Patera je nagnuta prema paunu koji gleda prema gore i stoji Junoni pod nogama pa je vjerojatno značenje prikaza hranjenje sakramentalnim jelom. Taj „osnovni“ tip prikaza iskovan je na mnogo kovanica različitih carica, na kojima se uglavnom mijenjao samo tekst legende. Junonina najvažnija uloga bila je uloga kraljice bogova, kako se štovala u hramu na Kapitolu. Zato je česta legenda na tom tipu kovanica: *IVNO REGINA* - kraljica Junona ili *IVNONI REGINAE* - znači da je kovanica posvećena kraljici Junoni. Dugačko žezlo koje Junona drži na tim kovanicama možda je u značenju „hasta purae“, srebrnog koplja bez vrha. Hasta puru car je dodjeljivao vojnicima koji su spasili život civilnom stanovništvu, što bi u ovom slučaju bilo prikladno simboličnom prikazu Junone kao zaštitnice naroda.

³² *Smajlagić, Robert: Prikazi ikonografija i simbola trijada i trojstva na kovanom novcu, Numizmatičke vijesti, broj 69., Zagreb, 2016., str. 97.*

Slika 10. Srebrni denar Faustine Mlade (147.-176.). Na reversu Junona stoji okrenuta ulijevo, drži pateru u desnoj ruci, a u lijevoj dugačko žezlo. Paun gleda prema gore. RIC III Marko Aurelije 696.

Kršćani su preuzeli simbolizam pauna i počeli ga koristiti na svojim grobnicama u kontekstu kršćanske apoteoze, uzašašća posvećenih duša i njihovo sjedinjenje s Bogom.³³ Zbog pučkog vjerovanja da je paunovo meso neraspadivo, kršćanska je alegorija pauna uvrstila u simbole uskrsnuća i vječnoga života. U tom smislu sv. Augustin pita: „*Quis enim nisi Deus creator omnium dedit carni pavonis mortui ne putrescerent?*” „Tko je drugi osim Boga Stvoritelja svega podario puti mrtvoga pauna da istrune?“, (*De civitate Dei*, XXI, 4, 1)

Prikaz pauna često se nalazi u katakombama, na reljefima pluteja ili na podnim mozaicima bazilika. Jedan od najčešćih ikonografskih motiva jest *Fons vitae* (lat. izvor života), prikaz dvaju paunova uz „kantharos“, posude u obliku velikog kaleša s dvije ručke, ili arhitektonski prikazanog zdenca. To se može promatrati u kontekstu napajanja krsnom vodom ili u kontekstu euharistijske gozbe.³⁴

Zbog svog šepurenja i navike da pokazuje ljepotu svoga perja, paun je postao i slika oholosti i svjetske taštine. Njegovo pero atribut je sv. Barbare, a odnosi se na Heliopolis, njezin zavičaj. Prema narodnoj predaji to je grad u kojem se pomlađuje ptica feniks. Budući da na Zapadu nisu poznavali feniksa, paun je postao znamen toga grada.

Slika 11. Srebrna drachma, Toramana - Indija, početak 6. stoljeća. Na reversu: stilizirani paun stoji raširenih krila. Göbl 119

³³ Evans, Edward Payson: *Animal Symbolism in Ecclesiastical Architecture*, London, 1896., str. 153.

³⁴ Crnčević, Ante: *Zaboravljeni jezik kršćanskih simbola*, Živo vrelo, br. 7., Zagreb, 2014.

GOLUBICA /GOLUB

Golubica je i prije judeokršćanske simboličke primjene bila poznat simbol sa širim značenjem čistoće, nježnosti i vjerne ljubavi. Zato je u prikazima i opisima bila vezana uz „božice ljubavi“: feničku Aštartu, grčku Afroditu i rimsku Veneru.³⁵

Slika 12. Avers brončanog dichalkona, Sikyonia (Sikyon) oko 330.-310./305. pr. Kr. Golubica leti ulijevo. HGC 5, 257.

Palestina je pala pod upravu Seleukida u zadnjem pohodu Antioha III. (222.-187. pr. Kr.) oko 200. godine prije Krista. Od vladavine Antioha IV. (175.–164. pr. Kr.) četiri obalna grada kuju kraljevske i gradske novce, to su gradovi: Ptolemais, Aškelon, Gaza i Demetrias. Kraljevske kovanice uglavnom nose ime grada i specifični simbol grada za koji su kovani. Tako je simbol grada Aškelona golubica (ili golub) prikazana na njegovim kovanicama.³⁶

Kad je Mojsijevim zakonom golubica proglašena čistom životinjom, počela se prinositi u obredu očišćenja nakon rođenja djeteta. Iz istog razloga u ranoj kršćanskoj umjetnosti golubica je simbol čistoće i mira.

No, njezina primarna simbolička primjena u kršćanskoj umjetnosti jest u funkciji zoomorfnoga simbola Duha Svetoga. Ta se simbolika najprije javlja u izvještaju o Isusovu krštenju. Ivan Krstitelj svjedoči: „Promatrao sam Duha gdje s neba silazi kao golub i ostaje na njemu.“ (Iv 1, 32). Taj prizor goluba koji lebdi nad Isusom pri njegovu krštenju, prema evanđelju po Luki, bit će toliko snažan u kršćanskoj umjetnosti da će se golub početi prikazivati općenito kao znak božje objave i nadahnuća, i to u starozavjetnim ili novozavjetnim prikazima ili pak u prikazima iz života svetaca.³⁷

Kao simbol Duha Svetoga, golubica (ili golub) javlja se u prikazivanju Trojstva, krštenja Isusova i navještenja Marijina.³⁸ Golub je i simbol nade zbog priče o Noinoj arci.

³⁵ Crnčević, Ante: Nebesa i dar novog života - O simbolizmu ptica u kršćanskoj tradiciji, Živo vrelo, br. 9., Zagreb, 2014., str. 5.

³⁶ Kushnir-Stein, Alla: Coinage And Identity In The Roman Provinces, City Eras on Palestinian Coinage, Oxford, 2005.

³⁷ Crnčević, Ante: Nebesa i dar novog života - O simbolizmu ptica u kršćanskoj tradiciji, Živo vrelo, br. 9., Zagreb, 2014., str. 5.

³⁸ Badurina, Ante: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979., str. 242., str. 157.

Golub se vidi na prednjoj strani Velikog pečata engleskih kraljeva Henrika I. (1100.-1135.) i Stjepana (1135.-1154.).³⁹ Okrunjeni kralj sjedi na visokom ukrašenom prijestolju. Odjeven u svoje državničke halje u desnoj ruci drži mač, a u lijevoj ruci drži kraljevsku kuglu, s križem na kojem stoji golub.

Slika 13. Veliki pečat engleskoga kralja Stjepana (1135.-1154.).

GAVRAN (*lat. Corvus*) I CRNA VRANA

U keltskoj mitologiji ptice su često bile rezultat transformacije ljudi. Razlog tomu jest metempsihoza, središnje učenje keltske religije koja je zapravo transmigracija duše i njezina reinkarnacija poslije smrti, a u kojoj su za prijenos duše od jednoga svijeta do drugoga svijeta imali glavnu ulogu gavran, odnosno vrana.⁴⁰

Na kovanicama željeznoga doba u Bretanji nalazi se gavran ili crna vrana na konjskim leđima; taj prikaz vjerojatno je odraz keltske tradicije poznate u Irskoj, a prema kojoj božica rata Badhbh poprima oblik gavrana ili vrane (Bird of Prey - ptica grabljivica), posebice u trenutku smrti ratnika. Sličan prikaz nalazi se na novcu Skordiska iz 3.-2. st. pr. Kr., na kojem je gavran (vrana) prikazan iza lijevog ramena konjanika i prati ga na putu u bitku.⁴¹

Slika 14. Kelti, Skordisci, 3.-2. st. pr. Kr., tip Filip II.

³⁹ Andrew, W. J.: A Numismatic History Of The Reign Of Stephen. A.D. 1135 To 1154. Chapter III., British Numismatic Journal 1913., First Series, Volume X. str. 53.

⁴⁰ Smajlagić, Robert: Zoomorfni, teriomorfni i tetramorfni simboli na kovanom novcu, 1. dio, Numizmatičke vijesti, broj 70., Zagreb, 2017., str. 116.-117.

⁴¹ Smajlagić, Robert: Zoomorfni, teriomorfni i tetramorfni simboli na kovanom novcu, 1. dio, Numizmatičke vijesti, broj 70., Zagreb, 2017., str. 116.-117.

Prema židovskoj legendi gavran je izvorno imao bijelo perje. Kad ga je Noa poslao da izvidi da li se potopna voda već povukla, nije se odmah vratio u Noinu korablju, nego je zastao i počeo jesti lešine. Za kaznu perje mu je pocrnjelo.⁴² Ptica koja ždere oči i mozak pokojniku i hrani se strvinama, predodređena je da bude slika đavla koji odvodi duše u tamu, oduzima razum i uživa u pokvarenosti.

U povoljnijem svjetlu gavran se pojavljuje kao simbol samotničkoga života svetih pustinjaka. Prikazuje se uz sv. Iliju proroka, uz sv. Antuna Opata i sv. Pavla Pustinjaka, jer im je donosio kruh dok su živjeli u pustinji. On je atribut sv. Vinka jer ga je Bog poslao da čuva posmrtno ostatke toga sveca.

Godine 939., nakon smrti Aethelstana, Vikinzi su pod Anlafom Guthfrithssonom, okupirali York. Ta je okupacija trajala sve dok ih Eadred nije pobijedio 954. godine. Tijekom te okupacije Vikinzi su kovali nekoliko tipova kovanica u manje od 200 različitih varijanti, koje su danas vrlo rijetke. Postoje tri skupine kovanica koje su kovali: ona koja slijedi vrste suvremenog anglosaksonskog novca, vrste koje su bile kopije posebnih izdanja Anglosaksonaca ili ranijih vikinških izdanja, i tipova koji su bili novi, izvornog nordijskoga dizajna. Posljednja skupina, koja uključuje vrste „Raven“ - gavran i Triquetra - triketa, možda su najintrigantniji. Prema M. Blackburnu gavran tip kovanica ima jedan od najdramatičnijih dizajna u engleskoj seriji.⁴³ Ona prikazuje klasični simbol Vikinga, gavrana s ispruženim krilima i glavom okrenutom ulijevo. Budući da se gavran povezuje sa sv. Osvaldom (kraljevski svećenik Northumbrije), da triquetra predstavlja Trojstvo u umjetnosti 7.-8. stoljeća, a da je trokutasta zastava na kovanicama ukrašena križem, Blackburn spekulira da su dizajneri stvorili prikaz sup-tilno privlačan dvojnoj publici.

Slika 15. Avers anglo-vikinškog srebrnog pennya, Anlaf Guthfrithsson (939.-941.)

Matija Korvin, hrvatsko-ugarski kralj (1458.-1490.), svoj nadimak Corvinus dobio je po gavranu (*lat. corvus*), koji je bio sastavni dio njegova grba.

⁴² *Badurina, Ante*: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979., str. 238.

⁴³ *Blackburn, Mark*: The coinage of Scandinavian York, rad u: *Aspects of Anglo-Scandinavian York (Archaeology of York)*, 2005.

Slika 16. Grb Matije Korvina

Slika 17. Denar Matije Korvina, 1446. kovan u Budi. Na aversu gavran unutar štita. Huszár 712.

BIĆA NALIK PTICAMA

Znanje, odnosno mogućnost letenja, pridavani su i drugim stvorenjima tako što im je dodavan atribut krila. Tako je krilata zmija postala svemoćan zmaj, a krilati ljudi - nebeski anđeli, viša stanja bića. Mitska bića božanske snage koja objavljuju božansko obećanje ili prijetnju, redovito su prikazivana s krilima, npr. helenska Gorgona ili egipatske sfinge.⁴⁴ U prvom dijelu ovog rada spomenuto je biće zvano Burāk. Prema islamskoj tradiciji, to je nebeska životinja na kojoj su jahali poslanici u svojim putovanjima na nebesa, a opisana je kao inteligentno, svijetlo, četveronožno stvorenje s krilima.

⁴⁴ Smajlagić, Robert: Zoomorfni, teriomorfni i tetramorfni simboli na kovanom novcu, 1. dio, Numizmatičke vijesti, broj 70., Zagreb, 2017., str. 115.

Slika 18. Prikaz buraka na Mogulskoj minijaturi iz 17. stoljeća

Garuda (*sanskrski garut= krila*) princ ptica u indijskoj mitologiji, ljubimac je Višnu koji jaše na njegovim leđima. On je solarna ptica i ubojica je zmija ili „naga“. Njegovo antropomorfnu tijelo zlatne je boje i ima orlovsku glavu, krila i kandže.⁴⁵

Slika 19. Višnu jaše Garuda

Slika 20. Srebrna dragma, Kumaragupta I, Indija, oko 415.-455. Na reversu: stilizirani Garuda stoji frontalno s raširenim krilima, iznad njega desno, sunce.

⁴⁵ Lurker, Manfred: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004., str. 66.-67.

Zu ili Anzu demonska je ptica koja je znana iz fragmentiranog babilonskog mita. To je gigantsko nebesko stvorenje koje se pojavljuje kao orao s lavljom glavom i koje može hodati na dvije noge kao čovjek. Njegova krila mogu stvoriti grmljavinu, vrtloge i pješčane oluje. Zu je ukrao „pločice sudbine“ vrhovnom bogu Enlilu u namjeri da postane vladar bogova.⁴⁶

U akadskoj predaji Zu se zove Imdugud koji je polu-demonско, polu-božansko biće i kao zlokobna moć prijeti domaćim životinjama. U svom drugom aspektu ono je atribut boga Ningirsua koji je vjerojatno identičan s mezopotamskim božanstvom Ninurtom.⁴⁷

Slika 21. Ninurta proganja Imduguda iz Enlilova svetišta (Austen Henry Layard, Spomenici Ninive, 2. serije, 1853.)

Senmurw je mitsko krilato čudovište u drevnom Iranu. U tradiciji je opisano kao šišmiš koji kombinira prirodu psa, ptice i muflona. U sasanidskoj umjetnosti zastupa ga neka vrsta pauna-zmaja s glavom psa. Fantazije koje se odnose na Senmurwa kasnije su prebačene u suvremenu iransku čudotvornu pticu Simurgh, koja je toliko stara da je vidjela uništavanje svijeta već tri puta.⁴⁸

Slika 22. Senmurw

⁴⁶ *Lurker, Manfred: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004., str. 209.*

⁴⁷ *Isti, str. 87.*

⁴⁸ *Isti, str. 170.*

U toj skupini mitoloških stvorenja najpoznatiji i najrašireniji je Grifon (*grč.* γρύφων ili γρύπων; *lat.* gryphus). To je mitska zvijer koja se obično prikazuje s glavom i krilima orla, i s tijelom lava. Poznata je u svim bliskoistočnim umjetničkim tradicijama. Ponekad varijante životinjske strukture dobivaju: zmijsku glavu, škorpionov rep, ptičje noge i slično. U prvoj polovici 5. stoljeća pr. Kr. spominje ih Herodot, koji piše da su to čudovišta koja žive daleko na sjeveru Azije, čuvajući ondje bogata ležišta zlata, a Eshil ih naziva Zeusovim psima s ptičjim kljunom, koji ne laju.⁴⁹

Neobično je da, iako široko rasprostranjen preko susjednih kultura, grifoni nemaju stvarnu mitologiju unutar grčke tradicije. Kasniji pisci, poput Aristea, ugradili su njihov prikaz u ranije priče, kao što pisci često rade sa psima čuvarima Apolona i Dioniza.⁵⁰

Grifon, kojeg su Egipćani zvali „petbe“ - osvjetnik, nalazi se na kovanicama nome (nomos)* tipa grada Herakleopolisa. Njegovo pojavljivanje uz božanstvo na tim primjercima, za razliku od tradicionalnih primjeraka na kojima božanstvo drži Nike ili jabuke Hesperida, upućuje na to da je prikazano upravo božanstvo tog nomea. Bog na kovanicama Herakleopolisa vjerojatno je Eseph-Heraklo.⁵¹

Slika 23. Kovanica grčkoga grada-države Abdere poznata kao „grifon tip“

Slika 24. Srebrni denar L. Papiusa. Na reversu grifon koji skače preko amfore udesno. Sydenham 773.

Budući da je lav tradicionalno bio kralj zvijeri, a orao kralj ptica od srednjeg vijeka, grifon je smatran osobito moćnim i veličanstvenim bićem. U simbolici se upotrebljava u

⁴⁹ Zamarovsky, *Vojtech*, Junaci antičkih mitova, Školska knjiga, Zagreb, 1973., str. 107.

⁵⁰ Dixon-Kennedy, *Mike*: Encyclopedia of Greco-Roman Mythology, Santa Barbara, 1998., str. 141.-142.

* Od faraonskog vremena Egipat je podijeljen u četrdeset dvije administrativne četvrti, koje su Grci kasnije nazvali nomoi (jednina = nomos).

⁵¹ Geissen, *Angelo*: The Nome Coins of Roman Egypt, Coinage And Identity In The Roman Provinces, Oxford, 2005., str. 168.

nekoliko različitih značenja. Zbog svoje mogućnosti da poleti u visine grifon predstavlja Spasitelja, s druge pak strane, zbog spoja orlujske proždrljivosti i lavlje okrutnosti, predstavlja one koji tlače i progone kršćane. Simbol je mudrosti jer čuva skriveno blago.

Slika 25. Srebrni denar, Bela IV. (1235.-1270.) Huszár 324

U heraldici, grifon spajanjem lava i orla dobiva hrabrost i smjelost. Uvijek je prikazan kao moćno i žestoko čudovište. Koristi se za označavanje snage, vojne hrabrosti i vodstva. Grifoni su prikazani sa stražnjim tijelom lava, orlovom glavom s uspravnim ušima i pernatim prsima. Prednje su mu noge orlovske, uključujući kandže. Ta obilježja upućuju na kombinaciju inteligencije i snage.

Popis literature:

- Alef, Gustave*: The Adoption of the Muscovite Two-Headed Eagle: A Discordant View., *Speculum*, 41(1), 1966., str. 1.-21.
- Allan, Tony*: Stari Rim, velike civilizacije život, mit i umjetnost, Zagreb, 2008.
- Andrew, W. J.*: A Numismatic History Of The Reign Of Stephen. A.D. 1135 To 1154. Chapter III., *British Numismatic Journal* 1913., First Series, Volume X. str. 53.
- Badurina, Ante*: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979.
- Bittel, Kurt*: Hattusha: The Capital of the Hittites. New York: Oxford University Press. 1970.
- Blackburn, Mark*: The coinage of Scandinavian York, rad u: *Aspects of Anglo-Scandinavian York* (Archaeology of York), 2005.
- Bowers Peterson, Stephanie*: The Cult of Dushara and The Roman Annexation of Nabataea, Ontario, 2006.
- Bubić, V.*: Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. (104), 2011.
- Canby, Jeanny Vorys*: Falconry (Hawking) in Hittite Lands. *Journal of Ancient Near Eastern Studies* 61(3), 2002., str. 161.-201.
- Carson, R. A. G.*: Coins of Greece and Rome, London, 1972.
- Chevalier, Jean; Gheerbrant, Alaina*: Rječnik simbola, Zagreb, 1983.
- Cirlot, Juan Eduardo*: A Dictionary of Symbols, Second edition, London, 1971.
- Cocagnac, Maurice*: Biblijski simboli, Zagreb, 2002.
- Colas, Michel Mathieu*: Dictionnaire des noms de divinites, HAL arhiva, zaprimljeno 2013. <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00794125v3>

- Collins, Billie Jean.*: Animal Mastery in Hittite Art and Texts. U: The Master of Animals in Old World Iconography, Archaeolingua Foundation, br. 24., Budimpešta, 2010., str. 59.-74.
- Cook, Arthur Bernard*: Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1914., Vol. 1.
- Cook, Arthur Bernard*: Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1925., Vol. II. Part I.-II.
- Cook, Arthur Bernard*: Zeus A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1940., Vol. III. Part I.-II.
- Cotterell, Arthur*: Enciklopedija bogova i legendi starih Grka, Rimljana, Kelta i Nordijaca, Rijeka, 2003.
- Crawford, M. H.*: Roman Republican Coinage, Cambridge, 1974.
- Crnčević, Ante*: O simbolizmu ptica u kršćanskoj tradiciji, Živo vrelo, br. 9., Zagreb, 2014.
- Crnčević, Ante*: Zaboravljeni jezik kršćanskih simbola, Živo vrelo, br. 7., Zagreb, 2014.
- Deeds, C. N.*: The Double-Headed God. Folklore, 46(3), 1935., str. 194.-243.
- Dixon-Kennedy, Mike*: Encyclopedia of Greco-Roman Mythology, Santa Barbara, 1998.
- Dobrinčić, Julijan*: Riječki novci i novci s riječkim obilježjima 1848.-2002. Muzej grada Rijeke, O izložbi, <http://www.muzej-rijeka.hr/rijecka-numizmatika/o-izlozbi.htm>
- Fontenrose, Joseph*: Didyma, Apollo's Oracle, Cult, and Companions, London, 1988.
- Erskine Clement Waters, Clara*: Saints in Art. London, 1896.
- Evans, Edward Payson*: Animal Symbolism in Ecclesiastical Architecture, London, 1896.
- Frey, Albert*: A Dictionary of Numismatic Names, Their Official and Popular Designations, New York, 1917.
- Frutiger, Adrian*: Signs and Symbols -Their Design and Meaning, Ontario, 1928.
- Erskine Clement Waters, Clara*: Saints in Art. London, 1896.
- Geissen, Angelo*: The Nome Coins of Roman Egypt, Coinage And Identity In The Roman Provinces, Oxford, 2005.
- Grierson, Philip*: Byzantine Coinage, Washington D.C., 1999.
- Grueber, H. A.*: Coins of the Roman Republic in the British Museum: vol. 1 aes rude, aes signatum, aes grave, and coinage of Rome from B.C. 268., British Museum, 1970.
- Hall, James*: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Zagreb, 1998.
- Hart, George*: The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses, Second Edition, London-New York, 2005.
- Hill, G. F.*: A Handbook of Greek and Roman Coins, London, 1899.
- Hill, G. F.*: Historical Greek Coins, London, 1906.
- Hill, G. F.*: Historical Roman Coins, London, 1909.
- Icks, Martijn*: The Crimes of Elagabalus : The Life and Legacy of Rome's Decadent Boy Emperor, Cambridge, 2012.
- Jordan, Michael*: Dictionary of Gods and Goddesses, Second Edition, New York, 2004.
- Jung, C. G.*: Symbols of Transformation (Collected Works, 5). London, 1956.
- Jung, C. G.*: Psychology and Alchemy (Collected Works, 12). London, 1953.
- Katičić, Radoslav*: Čudesno drvo, Filologija, br. 45., Zagreb, 2005.
- Kos, Petar*: Leksikon antičke numizmatike, Zagreb, 1998.
- Kushnir-Stein, Alla*: Coinage And Identity In The Roman Provinces, City Eras on Palestinian Coinage, Oxford, 2005.

- Lurker, Manfred*: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004.
- Mattingly, Harold*: Roman Coins, From The Earliest Times To The Fall of The Western Empire, New York, 1928.
- Patrocínio de Souza, José*: The Eagle „spacecraft“ of the pre-scientific age, članak u: The UNESCO Courier, London, 1970., str. 23.-27.
- Peker, Ali Uzay*.: The Origins Of The Double-Headed Eagle As A Cosmological Symbol, Izašlo u: Turkish Art, Ženeva, 1999.
- Plant, Richard*: A Numismatic Journey Through the Bible, London, 2007.
- Porada, Edith*: Why Cylinder Seals? Engraved Cylindrical Seal Stones of the Ancient Near East, Fourth to First Millennium B.C. The Art Bulletin 75(4), 1993, str: 563.-582.
- Rodríguez Pérez, Diana*: Contextualizing Symbols: „the Eagle and the Snake“ in the Ancient Greek World, izdato u: BOREAS- Münstersche Beiträge zur Archäologie, Band 33., 2010.
- Roman, Luke; Roman, Monika*: Encyclopedia of Greek and Roman Mythology, New York, 2010.
- Rydberg, Viktor*: Teutonic Mythology, Gods and Goddesses of the Northland, London Copenhagen-Stockholm-Berlin-New York, 1907. Vol. I.
- Rydberg, Viktor*: Teutonic Mythology, Gods and Goddesses of the Northland, London-Copenhagen-Stockholm-Berlin-New York, 1907. Vol. II.
- Rydberg, Viktor*: Teutonic Mythology, Gods and Goddesses of the Northland, London-Copenhagen-Stockholm-Berlin-New York, 1907. Vol. III.
- Smajlagić, Nekez*: Klasična kultura islama, II., Zagreb, 1976.
- Smajlagić, Robert*: Prikazi ikonografija i simbola trijada i trojstva na kovanom novcu, Numizmatičke vijesti, broj 69., Zagreb, 2016.
- Smajlagić, Robert*: Zoomorfni, teriomorfni i tetramorfni simboli na kovanom novcu, 1. dio, Numizmatičke vijesti, broj 70., Zagreb, 2017.
- Smith, George*: The Chaldean Account of Genesis, New York, 1876.
- Stevenson, William Seth; Madden, William Frederic*: A Dictionary of Roman Coins, Republican and Imperial, London, 1889.
- Stolba, Vladimir F.*: Fish and Money: Numismatic Evidence for Black Sea Fishing, objavljeno u: Ancient Fishing and Fish Processing in the Black Sea Region, Aarhus, 2005.
- Stafford, Emma J.*: Stara Grčka, velike civilizacije život, mit i umjetnost, Zagreb, 2008.
- Štekar, Andrej*: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih, 3. dio, Numizmatični vestnik, br. 37., Ljubljana, 2011.
- Şahin, Işık*: The decoration on the shields in Greek vase painting, str. 15., objavljeno u: Anodos. Studies of the Ancient World 4-5/2004-2005, Trnava, 2006.
- Taborski, Sophia*: Not Just for the Birds: Augury and Archaic Attic Vase Paintings, Pittsburgh, 2015.
- Tukara, Vlado*: Simbolika životinja u tekstovima sv. Ambrozija, Crkva u svijetu, 43 (2008), br. 4.
- Van Meter, David*: The Handbook of Roman Imperial Coins, New York, 2000.
- Veh, Otto*: Leksikon rimskih careva, Od Augusta do Justinijana I., 27. pr. Kr. – 565. posl. Kr., Jastrebarsko, 2001.
- Whittick, Arnold*: Symbols, Signs, and their Meaning, London, 1960.
- Wood, Juliette*: Kelti, velike civilizacije život, mit i umjetnost, Zagreb, 2008.
- Zamarovsky, Vojtech*: Grčko čudo, Zagreb, 1974.

Zamarovsky, *Vojtech*: Junaci antičkih mitova, Zagreb, 1973.

Zimmer, *Heinrich*: Myths and Symbols in Indian Art and Civilization. New York, 1946.

Izvori fotografija:

- Slika 1. *Štekar, Andrej*: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih, 3. dio, Numizmatični vestnik, br. 37., Ljubljana, 2011., str. 593.
- Slika 2. Internet - anonimni izvor.
- Slika 3. *Bittel, Kurt*: *Hattusha*: The Capital of the Hittites. New York: Oxford University Press. 1970. Plate 7.
- Slika 4. *Deeds, C. N.*: The Double-Headed God. Folklore, 46(3), 1935., slika 10.
- Slika 5. https://hr.wikipedia.org/wiki/Grb_Rijeke#/media/File:Wappen_Fiume.png
- Slika 6. <http://www.muzej-rijeka.hr/rijECKa-numizmatika/izlozba.htm>
- Slika 7. *Štekar, Andrej*: Kršćanska simbologija na slovenskih srednjeveških novcih, 3. dio, Numizmatični vestnik, br. 37., Ljubljana, 2011., str. 604.
- Slika 8. Internet - anonimni izvor.
- Slika 9. <https://www.numisbids.com/n.php?p=lot&sid=1652&lot=718>
- Slika 10. http://www.forumancientcoins.com/moonmoth/coins/faustina_jr_009.html
- Slika 11. <http://coinindia.com/galleries-toramana.html>
- Slika 12. Classical Numismatic Review, Volume XXXIX, No. 1, Spring, 2014.
- Slika 13. https://en.wikipedia.org/wiki/Stephen_King_of_England#/media/File:Great_Seal_of_King_Stephen.jpg
- Slika 14. <https://balkancelts.wordpress.com/tag/celtic-raven/>
- Slika 15. Internet - anonimni izvor.
- Slika 16. Wikipedia.
- Slika 17. Internet - anonimni izvor.
- Slika 18. https://hr.wikipedia.org/wiki/Burak#/media/File:Al-Buraf_Hafifa.jpg
- Slika 19. *Lurker, Manfred*: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004., *Garuda*
- Slika 20. <http://coinindia.com/galleries-kumaragupta.html>
- Slika 21. Wikipedia.
- Slika 22. *Lurker, Manfred*: The Routledge Dictionary of Gods and Goddesses, Devils and Demons, London, 2004., str. 170.
- Slika 23. Wikipedia.
- Slika 24. The Collection of Roman Republican Coins of a Student and his Mentor - Part III - NUMISMATICA ARS CLASSICA NAC AG AUCTION 83 Lot 343, str. 34.
- Slika 25. Internet - anonimni izvor.